

Лела Вујошевић

Центар за научноистраживачки рад САНУ и Универзитета у Крагујевцу

Јована Цвијића бб

E-mail: lela@kg.ac.rs

Улога Крагујевачких женских друштава У Првом светском рату

Сажетак: Почетком 20. века у свим већим центрима у Србији постојала су бројна женска хуманитарна друштва која су пружала помоћ српској војсци и угроженом становништву током балканских ратова, али су, упркос забрани рада, наставила активно да делују и током Првог светског рата.

У Крагујевцу, у којем је током прве година рата било седиште врховне команде српске војске, једна од чланица Болнице шкотских жена, Џеси Ханкин Харди, дала је иницијативу за формирање женског друштва: *Национална лига српских жена*, које је објединило активности женских друштава и бројних Крагујевчанки, првенствено у циљу сузбијања епидемије пегавог тифуса и здравствене едукације становништва.

И након завршетка Првог светског рата, чланице женских друштава су се спремно укључивале у збрињавање становништва, као и у акције очувања сећања на храбре српске борце.

Кључне речи: женска друштва, еманципација жена, Национална лига српских жена

Увод

Обележавање јубилеја, стогодишњице од почетка Првог светског рата, подстакло је повећано интересовање за детаљнија историјска истраживања тог периода, за нова представљања и интерпретације значајних личности и догађаја, који ће допринети разумевању и објашњењу националне историје као и садашњег времена, али и провери аксиолошких и онтолошких параметара који омогућавају боље разумевање човека и његовог статуса у

свету. Повећан број истраживања у историографији, сродним хуманистичким наукама, архивистици и музеологији, као и садржај објављене литературе из области културне и друштвене историографије показују да се тематика и методологија усмеравају према проучавању свакодневног живота (и активну улогу цивилног становништва, а не само његово страдање), као и према интердисциплинарности.

Проучавање историјског наратива из перспективе обичних људи (history from below или folk history) развијало се и као ревизионистички приступ изучавања занемарених домена друштвеног живота, у односу на етаблирана проучавања која су се односила на историју ратовања, дипломатских потеза вођа или државника и тзв. крупних догађаја, који су тумачени из угла доминантне већине. Искуства и знања жена учесница рата нису имала континуитет нити историјско трајање – жене та своја знања и аутентична искуства у ратовима, нису артикулисале и преносиле, јер се сматрало да су она индивидуална и политички и научно нерелевантна за друштвени интерес. Како ова знања нису стекла универзалну димензију која би се преносила ни хоризонтално, а нарочито не вертикално, из генерације у генерацију, она су се заборављала и губила. Зато је, како у националној, тако и у регионалној и завичајној историографији, остао по страни или је тек парцијално приказан сложен сплет утицаја жена које су својим личним ангажовањем или кроз организације и женска удружења оставиле јасан траг, које су се одважиле да преиспитују интернализоване вредности, како би померале границе сопствених могућности и истовремено се бориле за побољшање положаја и живота других жена. Један од разлога лежи у чињеници да се историја цивилизација проучава превасходно као историја ратовања („велика мушка историја“), а други, да су жене вековима деловале у оквирима доминантно патријархалне културе па је њихов удео маргинализован, представљен кроз периферне дискурсе („мала женска свакодневица“) и кроз аналогije са мушким доприносима. Истраживање и реконструисање женске стране историје није релевантно само у контексту историографских, културолошких, етнолошких, социолошких и сродних наука, већ нас упућује да трагамо за алтернативама, померамо постојеће границе и прихватимо другачије углове посматрања и вредновања од оних које нам намеће етаблирана култура. Такође, упознавање судбина и стваралаштва жена које су биле у судару са друштвеним окружењем, окошталим погледима и схватањима, требало би да постане додатни извор радне, уметничке и животне инспирације, нарочито (али не само) за жене.

За истраживање улоге и значаја женских друштава у Крагујевцу уочи и за време Првог светског рата потребно је, осим прикупљања књишке грађе, установљавање и разумевање институционалних модела и образаца карактеристичних за сва патријархална друштва тога времена. Зато ова истраживања превазилазе локалне оквире и значај, постају интегрални део ширих истраживања и теже повезивању у глобалну (феминистичку) епистемологију.

У припреми овог текста, коришћена је превасходно новинска грађа тога доба, јер је архива женских друштава није сачувана. Након окупације, аустроугарска власт је донела декрет о забрани рада грађанских организација, нарочито оних са националним обележјима,¹ па су она, у страху од одмазде, уништавала своје архиве. Ипак, многа женска удружења су, и поред забране, наставила свој рад у илегалу.² Током рата (у периоду 1914-1918) су у Крагујевцу непрекидно и свакодневно излазиле једино: *Ратни дневник - званични извештај Ратног пресбиороа* (1915. променио је назив у *Орган врховне команде*)³ и *Ратни пресбиоро - Извештај врховне команде* (Библиографија периодике Крагујевца I део, 1997: 33). Ови листови могу послужити као темељни научни извор у реконструкцији ратних операција, међутим у њима нема довољно релевантних података о елементима друштвеног живота града и последицама ратног стања на друштвени живот у граду. Зато је, у реконструисању сегмената друштвеног живота Крагујевца током Првог светског рата потребно користити све расположиве публикације и грађу која се односи на ово сложено и динамично историјско раздобље и уједно доприноси својеврсној демистификацији мишљења да друштвени и културни живот у окупираним земљама потпуно замире.⁴

¹ Окупациона власт била је нарочито ригорозна у забрани рада соколских организација у Краљевини Србији, с обзиром да су оне били носиоци свесловенске и ослободилачке идеологије, а чланови Соколског покрета били су хапшени и мобилисани.

² Услед надирања Аустроугарске војске, Управа Кола српских сестара из Београда донела је 1915. године одлуку о распуштању Друштва, али одбори Кола ни у окупираној Србији нису прекидали своју делатност.

³ На челу Пресбиороа био је правник и историчар Слободан Јовановић.

⁴ У току окупације Крагујевца није потпуно замро позоришни живот. Глумци из Крагујевца су, заједно са осталим српским глумцима, организовали представе на импровизованим позорницама у војничким логорима у избеглиштву организовали представе са патриотским текстовима којима је подизан морал војника и народа. веома жив. У граду је основано илегално гимназијско позориште звано «Тачко позориште». Група ученика Гимназије изводила је представе у дворишту гимназијалца Илије Ике Јовановића (у горњем делу данашње Главне улице) па је позориште популарно називано

Женска друштва у Крагујевцу

Деветнаести век у Европи обележило је стварање модерних националних држава, али и нових институција, система вредности и облика друштвеног организовања. Зато се у том периоду формирају разна грађанска удружења која су доприносила јачању националне идеје и културном препороду, али су и помагала у решавању оних друштвених проблема које држава, својим механизмима и институцијама, није адекватно решила или нису били у сфери њеног интересовања. Хуманитарни рад који је захтевао не само велику енергију већ и знатна финансијска средства, важио је као почасна грађанска служба која се мање-више подразумевала. Жене из виших друштвених слојева су се радо и у великом броју укључивале у рад женских удружења, јер им је то омогућавало јавни ангажман и друштвену промоцију, која им је, на основу тадашњих друштвено конструисаних улога, била отежана. Жене су шириле своје хоризонте, осамостаљивале се, путовале, училе о функционисању институција, управи и политици. Ангажман унутар удружења пружао је својим чланицама и специфичан осећај друштвене одговорности, животног задовољства и испуњености, у проналажењу начина активне комуникације са околином и укључивања у друштвене процесе.

Упркос патријархалном моралу који је строго забрањивао женама да учествују у ратовима, Српкиње су, кроз историју, пружале конкретан допринос у ратовима, тако што су руководиле економијом устанака или су бринуле о рањеницима и помагале санитету. Овакве добровољне активности српских жена имају дугу традицију и део су културолошког, фолклористичког, филозофско-идеолошког или религијског миљеа. Задојене снажним идеалима српства у периоду јачања националне идеологије, али и уверене у праведну, одбрамбену страну рата, поједине жене су активно учествовале у балканским ратовима и у Првом светском рату, премда су и тада ратови и револуције сматрани за ексклузивно мушку политичку борбу. Оне су учествовале у оружаним борбама

Икино позориште. На репертоару су били национално обојени комади Јована Стерије Поповића и Косте Трифковића, а у публици су били и аустријски војници из комшилука. Приход од улазница додељиван је сиромашним ученицима Гимназије. Позориште је престало с радом 1919. године (Лексикон Крагујевца, 2013: 123).

углавном преобучене у мушкарце и то је представљало велики отклон од традиције и патријархалног морала.⁵

Током Првог светског рата жене су, заједно са старима и децом, попуниле око пет милиона радних места која су остала упражњена регрутацијом мушкараца. У одсуству војно способног мушког становништва, у производњи, пољопривреди, трговини и комуналним делатностима били су ангажовани преостали мушкарци, старци, жене, чак и деца. Широм Европе и у Америци жене су узеле активно учешће у обављању најтежих физичких послова: у Великој Британији радиле су у тешкој војној индустрији, у производњи оружја и муниције, а у многим земљама, укључујући и Србију, преузимају комплетну пољопривредну производњу. То су били најниже плаћени послови, на дну друштвене хијерархије. Променом радног статуса, жене не само да нису добиле политичку моћ (да утичу на друштвене промене и на ток ратних збивања), већ ни могућност уласка у више нивое друштвене хијерархије.⁶

У Крагујевцу су, до почетка Првог светског рата постојала четири женска удружења: Крагујевачко женско друштво (основано 1876), Шумадијско коло српских сестара (основано 1903), друштво „Милосрђе“ (основано 1910) и друштво „Потпора“ (основано 1911). Најутицајнија женска друштва имала су наглашену националну и вероисповедну димензију, а њихова основна мисија огледала се у хуманитарном, као и културно-просветном раду: приређивали су концерте, пригодне приредбе и беседе (као посебну културну институцију), продајне изложбе ручних радова и лутрије, добротворне балове и хуманитарне приредбе у сарадњи са Црвеним крстом и за Црвени крст, а учествовали су и у другим сегментима јавног живота.

⁵ О храбрости жена које су учествовале у Првом светском рату оставио је запис француски новинар Анри Барби: *Ја сам их гледао и на ратишту, са пушком и бомбом у руци; и у болницама, у којима су на материнским и сестринским грудима привијале рањенике, јунаке; и у повлачењу кроз непроходне албанске гудуре, где се на немоћне и сломаване болом пуцало у леђа, из заседе, и у којима се масовно умирало од глади и зиме...* (www.novosti.rs/.../clanci.119.html:278739-Odvazne-kceri-Srbije).

⁶ Ово се у родним студијама назива «привремена еманципација», јер у многим европским земљама и Америци, после окончања ратних сукоба, женама нису призната политичка и грађанска права која су имала током рата, чак су им, повратком мушкараца са ратишта, одузета и радна места која су попуњавала током рата.

Током рата по правилу долази до наглог пораста сиромаштва и друштвених неједнакости, криминала⁷, насиља. Зато су многе жене, свих ратних година, упркос забрани рада свих организација и грађанских удружења, унутар женских и хуманитарних организација спроводиле бројне и разноврсне активности: организовале и учествовале у прикупљању материјалних средства, одеће, обуће, цигарета и лекова за војнике на ратиштима, организовали су дељење obroка, склоништа за децу и старе, слали пакете заробљенима. Женска удружења су организовала добротворне приредбе (предавања, изложбе, концерте...) на којима су прикупљана средства за ратну сирочад, рањенике и све невољнике погођене ратом и спроводила друге активности.

У јеку надолазећих ратова, женска друштва су своје активности усмерила на подршку патриотском одн. националном програму, што је подразумевало материјалну, логистичку и моралну помоћ српском народу. Уосталом, Крагујевачко женско друштво и Шумадијско коло српских сестара су и формирани уочи ратова (прво, уочи рата против Турака, а друго уочи балканских ратова), па су почетком Првог светског рата мобилисали чланице и остале жене за помоћ српској војсци и угроженом народу. С обзиром да у Србији пре Првог светског рата није постојала школа за медицинске сестре⁸, женска друштва су организовала, уз руководство и подршку Црвеног крста, болничарске курсеве за нудиље (добровољне болничарке). Болничарски (самарићански) курсеви су обично трајали 3 месеца и пружали су женама јединствену могућност за едукацију у области пружања здравствене помоћи. Прва Правила о добровољним болничаркама објављена су 1909. и односила су се на добровољне војне болничарке од којих се тражила обученост. По овим правилима: *свака српска грађанка од 18-55 година може постати добровољна болничарка ако је здрава, свршила болничарски курс или школу и ако даје обавезу да ће се за време рата посветити нези рањеника и болесних војника*. Организовање болничарских курсева сматрано је за прворазредни патриотски задатак, врста женског служења војног рока, па су му чланице

⁷ По увођењу окупације, ни један од три млина у Крагујевцу није млео брашно за грађанство, што је утицало на кријумчарење и шверцовање намерница, нарочито са села. Војници су немилосрдно пљачкали становништво, а исекли су и столетну храстову шуму у Кошутњаку, која је покривала преко 50 ха земљишта (Бакић, 1972: 241).

⁸ Прва школа за медицинске сестре под називом Школа за нудиље отворена је 1921. године у Београду. Школа је била четворогодишњег трајања и образовала је медицинске сестре за двојаку улогу: за рад у болницама и за социјално-медицински рад у народу.

друштва, као и друге угледне грађанке, одговорно и пожртвовано приступиле.

Још за време Балканских ратова 1912-1913. године Женска стручна школа Крагујевачког женског друштва је претворена у болницу, а ученице су с наставницама организовале шивару за фронт. Чланице Крагујевачког женског друштва су се, одмах по објави Првог светског рата, оријентисале на првобитну мисију неге болесника и поново су постале болничарке. Крагујевачко женско друштво је основало своју болницу у Првој мушкој гимназији, а школска зграда је претворена у шивару за рубље за своју болницу и болнице руске и енглеске мисије Црвеног крста. Радничка школа и шивара су се у то време налазиле у локалу „Окружне банке“ преко пута кафане „Талпара“. Након завршетка Првог светског рата, 3. априла 1919. године, школа наставља са радом, у истој организацији, као школа Женског друштва.

О пожртвованости болничарки, чланица Шумадијског кола српских сестара, на неговању рањеника у српско-турском рату говори и један кратак текст објављен у крагујевачким новинама *Ратни телеграм*, од 17. октобра 1912. под називом *Милосрђе Шумадијских сестара*:

Српкиње у Крагујевцу показале су доста заузимљивости око неге наших рањеника. Само услед рђаве поделе болничарки, у појединим болницама има их више него што је потребно, док у другим има их т ако мало, да рањеницима нису превијане ране већ два дана.

Нико не сумња у племенитост и пожртвовање наших сестара, али ипак свима рањеницима, осветницима Косова, није у срцу Шумадије, указана нега коју они заслужују.

Осим рада у болницама, жене су шиле постељину и рубље за рањенике. Тако су чланице Шумадијског кола српских сестара, почетком Првог светског рата, донеле шиваће машине из својих кућа како би основале шивару за потребе фронта. У *Ратном дневнику – Званичном извештају Ратног Пресбира*, од 19. марта 1915. објављено је обавештење:

Према одобрењу Г. Министра Просвете и Црквених Послова, позивају се ученице Крагујевачке женске учитељске школе, да помогну Колу Српских Сестара у изради рубља за рањене и болесне српске ратнике својим добровољним учешћем у шивари тога кола.

Од стране управе Жен. Учит. Школе у Крагујевцу.

У склопу својих патриотских задатака, жене су, у организацији женских друштава, дежурале на железничкој станици и дочекивале санитарске возове, како би рањеницима пружиле окрепу и негу (тзв. прихватни центри). Још за време балканских ратова чланице женских друштава су, на позив начелника Санитета Србије, организовале, дуж железничке пруге Београд – Ниш, прихватне центре за рањенике тзв. чајданице. Ова пракса настављена је и за време трајања Првог светског рата када су жене дежурале на железничкој станици у Крагујевцу са задатком да сачекују рањенике, како би их окрепиле топлим напицима и храном.

Женско друштво „Милосрђе“ је, захваљујући бројним дародавцима, пре свега Ђорђу Вајферту, који је друштву поклонио зграду у Вишњићевој улици, 1912. године отворило „Дом милосрђе“ за издржавање ратне сирочади и у њему је до 1917. године *неговало, хранило и сачувало од пропасти ратничку сирочад, а нарочито децу избеглица за време светског рата* (Југословенски дневник 1931:24). Дом се налазио на левој обали Лепенице, преко пута зграде Шумадијског кола српских сестара (иза данашње зграде Поште). Немачки војници су 1917. преузели дом, децу су иселили, а у Дом су сместили самохране родитеље српских ратника.

Ове пожртвоване жене храброг срца потицале су из свих старосних група и свих друштвених слојева и доприносиле су борби за ослобођење, у складу са својим могућностима. Ангажовање у рату није заобишло жене из виших и елитних друштвених слојева, с обзиром да се, у духу романтичарских националних идеја, али у «духу нације» (Volksgeist) код припадника друштвене елите подразумевало добротинство, задужбинарство и жртвовање за отаџбину, чак и до смрти.

До 1916. у Крагујевцу је била стационирана немачка окупациона власт, а доцније аустро-угарска. Грађани су добили исправе на немачком језику (слика на крају текста) и уведена се нове валута: аустријска круна вредела је два српска динара, а немачка марка два и по динара (Бакић, 1972: 234). Како би се осигурали од побуне, Немачка власт је пар хиљада мушког становништва, које је остало у граду, интернирала и отерала у ропство. Специфичност Крагујевца у односу на друге српске градове огледала се у чињеници да је Крагујевац током Првог светског рата био седиште врховне команде и присуство политичке и војне елите требало је да му омогући извесна одступања од заједничких ратних искустава, пре свега у погледу политичких, културних и друштвено-економских догађања.

Почетком рата се у Крагујевац се, из Београда, преселила Врховна команда са страним савезничким мисијама. Регент Александар Карађорђевић, главнокомандујући српске војске, са најближим сарадницима је, од 2. августа 1914. до 23. октобра 1915. године, становао у кући познатој као Регентова кућа⁹ која се налази преко пута Саборног храма, на углу данашње улице Краља Александра Карађорђевића и улице Кнеза Михаила. Престолонаследника су у Крагујевцу посећивали државни званичници и страни изасланици. Супруга једног од најистакнутијих дипломата, руског изасланика Николаја Хартвига (1857-1914), госпођа Александра Хартвиг, која је и после изненадне смрти свог супруга остала у Србији и координирала хуманитарну помоћ пристиглу из Србије, посећивала је Крагујевац и била је покровитељка „Друштва милосрђе“ које је помагало и збрињавало старе и беспомоћне (*Ратни дневник*, 13. јун 1915).

Национална лига српских жена

Почетком рата широм Србије, у којој су хигијенско-санитарна и здравствена заштита биле практично неразвијене, као пожар се почела ширити епидемија пегавог тифуса, а Крагујевац је био један од центара епидемије. Зато су, почетком 1915. године, у њега стигле четири стране лекарске мисије: Енглеска (капацитетом од сто постеља била је смештена у шаторима у Горњем парку), Руска (смештена у Војној болници), Шкотска (у грађанској болници) и Француска, са задатком да вакцинише српске војнике и сузбија заразу у околини Крагујевца. Захваљујући др Елси Мод Инглис оспособљена је још једна болница у Гушићевој задужбини – данас Основна школа «Радоје Домановић». Стране медицинске мисије су остале у Крагујевцу до октобра 1915, када се, повлачењем српске војске и санитета, велики број савезничких медицинских мисија прикључио колони у повлачењу преко Албаније, или у друге неокупирани градове. По завршетку рата, неке припаднице Болнице шкотских жена одлучиле су да остану у Србији и наставе своју мисију радећи у болницама, друмским диспанзерима и добротворним кухињама.

⁹ Регентова кућа је саграђена као приватна кућа Алексе Обрадовића, председника градске општине. Подигнута је 1887. по пројекту Андреје Андрејевића, руског архитекте. Једна је од првих добро очуваних примера европске архитектуре у Крагујевцу.

Током велике епидемије тифуса на почетку Првог светског рата, у Крагујевцу, граду где је налазило седиште врховне команде, једна од чланица Болнице шкотских жена, Џеси Ханкин Харди (Hannah Jessie Hankin-Hardy, 1886-1944), дала је иницијативу за формирање женског друштва: **Национална лига српских жена**. Дужности чланица Лиге су углавном биле усмерене на спречавање ширења епидемија кроз покретање различитих акција, како едукативних, тако и конкретних акција (отварање пољских болница, дезинфекција, одржавање чистоће у граду и слично). Хана Хенкин Харди, објавила је у гласилу *Ратни дневник – Званични извештаји Ратног Пресбиороа* бр. 204. од 14. фебруара 1915. (по старом календару) проглас следеће садржине:

Српкиње

Дивећи се херојству српскога војника и пожртвовању свега српског народа, дошавши из Енглеске у вашу средину да утолим по могућству јад и бол, жеља ми је, да упознам и српску жену као жену, сестру и патриоту, и да заједничким силама порадимо на племенитом послу, отклањања беде и невоље.

До сада су српкиње дале непобитне доказе свога узвишеног и племенитог делања у разним правцима своје истински велике српске душе.

Стога вас позивам све, драге Српкиње – које се у Крагујевцу налазите – на збор у недеље 15. фебруара тек. год. У сали Официрског дома (до дивизије) у 3 часа по подне тачно.

12. фебруар 1915. г. у Крагујевцу

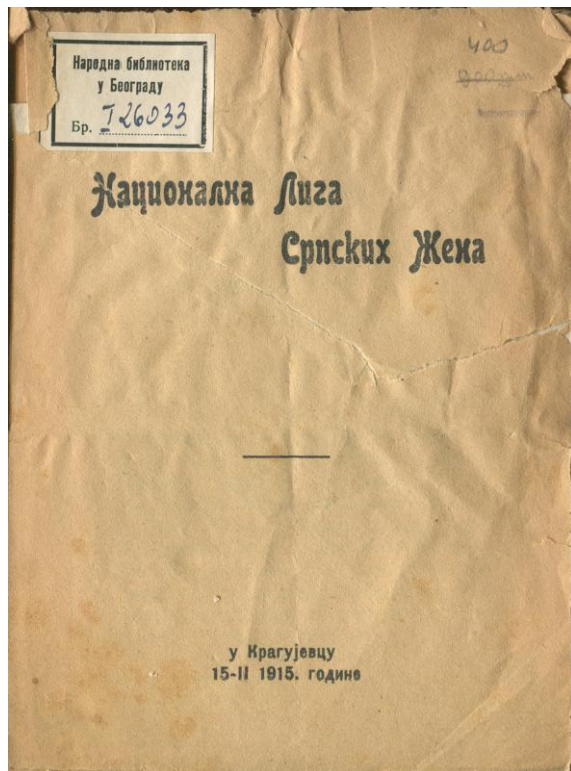
Хенкин Харди с. р.

Комитет Националне лиге српских жена у Крагујевцу објавио је 15. фебруара 1915. Крагујевцу публикацију «Национална Лига Српских Жена», статут удружења који, на 13 страница, садржи следећа поглавља: *Циљеви «Националне Лиге»; Организација и Чланови; Начин рада и програм «Националне Лиге»; Дужности подпредседница сектора; Дужности чланица; Програм лигина рада и опште одредбе;*

Грађанке града Крагујевца, четири женске корпорације – «Краг. Женско Друштво», Шумад. коло српских сестара», Друштво «Милосрђа», Друштво «Потпора», а уз сарадњу племените грађанке Велике Британије г-ђе Џеси Ханкин Харди, г-ђице Драге Аранђеловић, учитељ Више Жен. Школе и г-ђице Д-р Ангелине Ал. Јакишић, основале су друштво под именом «Национална Лига Српских Жена за узајамно помагање» 15. фебруара 1915. г. у Крагујевцу (Национална Лига Српских Жена, 1915: 3).

На првом састанку Лиге, одржаном 19. фебруара 1915. године Хенкин Харди је у надахнутом патриотском говору, издвојила *главна оружја борбе* Националне лиге српских жена:

1. **Чистота.** Чистота у дому, чистота у салону ако и у кујни, чистота у врту, чистота у нужнику, чистота на тавану као и у подруму, чистота у сваком кутку....
2. **Рубље.** Ваши су главни а изгледа једини преносиоци тифусне заразе....
3. **Народне кујне.** Изнемогло и гладно тело лакше прима сваку заразу, а ми имамо доста сиромашних невољника који су, одуживши се отаџбини, и неспособни да у овом времену довољно зараде, прибаве, пали у беду и немаштину и грцају за кором хлеба!...
4. **Болнице....** Образујмо нове, приватне болнице за бесплатно лечење и неговање оних заражених невољника који нису војници, а пазимо бодрим оком да се сваки заражени болесник одмах одвоји и пренесе у болницу... (Ратни дневник – Званични извештаји Ратног Пресбиороа бр. 214. од 24. фебруара 1915).

Ову иницијативу су здушно подржале и друге крагујевачке филантропкиње из угледних породица: Арсенијевић, Стојановић, Палигорић, Лонткијевић, Крстић, Зечевић, Гушић и Живковић. Послове руковођења Националне лиге српских жена обављао је Комитет Лиге српских жена који су чиниле: Хана Хенкин-Харди, почасна председница, Драга Аранђеловић (наставница Женске гимназије у Крагујевцу) секретарка, др Ангелина А. Јакшић (1871-1950) благајница и чланице: Драга Павловић Бојацић (председница Шумадијског Кола српских сестара), Драга Стојановић (председница Крагујевачког женског друштва), Лена Бошковић (председница Друштва „Милосрђе“) и Косара Ивановић (чланица Друштва „Милосрђе“). Свим пословима је координирало Шумадијско коло српских сестара, а чланице Кола из реда виших социјалних кругова, као и друге имућније крагујевачке породице пружале су материјалну подршку раду Лиге. Чланице су носиле карактеристичне значке на којима је била бела трака са националном тробојком и медаљоном – симболом Лиге (*Ратни Дневник – Званични извештаји Ратног Пресбирора* бр. 226. од 8. марта 1915). Лига је имала своју канцеларију у Витешкој улици бр.3, а веће састанке («зборове») одржавала у сали Официрског дома или у другим просторијама. Оглашавали су се у *Ратном дневнику - Органу врховне команде*, који је објављиван у Крагујевцу током 1914. и 1915. године, а током 1915. Национална лига српских жена је била овлашћена да руководи продајом *Ратног Дневника*. Лига се бавила сузбијањем зараза и утицала је да се 1915. отвори градска амбуланта која је имала мушко, женско и дечје одељење. У периоду од 1. априла до 12. маја 1915, у амбуланти је примљено и бесплатно прегледано 787 болесних лица из Крагујевца и околине, од којих је 26 оболелих упућено у болницу, а 18 деце је вакцинисано. Посебно су бринуле за исхрану и смештај сиромашне деце, а децу без родитеља би, после лекарског прегледа, упућивале у „Дом Милосрђе“. Отворена је и народна кухиња, као и чајница на железничкој станици која је пружала услуге болеснима и рањенима приликом транспорта санитетским возовима. *Национална лига српских жена* радила је све до повлачења српске војске и окупације земље, крајем 1915, али је наставила да допрема материјалну помоћ и после рата. Посредством Лиге, у Крагујевац је 1920. стигла већу количину ствари *које ће се разделити бесплатно болницама и сиромашној деци* (како је написано у обавештењу Министарству просвете).

Сврха рада Националне лиге српских жена није била само у сузбијању заразних болести, бризи за сирочад, избеглице и рањенике и у решавању бројних других социјалних проблема које држава и Црвени крст нису успевали. Национална лига српских жена доследно је пратила национални програм Краљевине Србије, али је и женама пружала разноврсне видове

едукације (не само хигијенске и здравствене едукације, већ и знања и вештина у погледу јавног деловања, друштвеног организовања, финансирања, деловања и оглашавања). На тај начин ово женско удружење је пружило подршку друштвеној афирмацији жена и јачању вештина друштвеног организовања и женске солидарности, што ће у наредном периоду утицати на организовање жена у циљу развијања стратегија борбе за њихова грађанска и политичких права.

Одмах по ослобођењу Крагујевца, 27. октобра 1918. године, председница Женског друштва, Милица Симић, на тргу „Код крста“, поздравила команданта пука Стевана Радовановића и предала му свилену тробојну заставу. Ову заставу су чланице друштва шиле и везле у илегалним условима, а на њој је писало: *Благодарне Српкиње својим ослободиоцима – Женско друштво*. На врат командантовог коња девојке су ставиле венац од цвећа, мали пиротски ћилим и велики пешкир, са много чарапа и пешкира (Бакић, 1972: 256).

И након завршетка балканских и Првог светског рата, чланице женских друштава су се спремно укључивале у акције одавања поште и очувања сећања на храбре српске борце. У листу *Шумадијска демократија* (бр. 23. од 11. октобра 1925) забележено је да су чланице два најзначајнија женска друштва – Шумадијског кола српских сестара и Крагујевачког женског друштва приложиле значајна средства за изградњу споменика *Шумадинцима палим у борби за ослобођење, (и даље) јер народ, који не поштује гробове својих великана, не заслужује да их има*.

Цивилизацијски помаци

На темељу Кантових и Хегелових ставова да ратови, иако су највеће зло, имају и регулаторну улогу у развоју културе и цивилизације у смислу остваривања људских права, можемо да закључимо да је учешће жена у Првом светском рату био важан фактор за отварање пукотине у борби за остваривање њихових политичких и грађанских права. Први светски рат донео је и извесна цивилизацијска достигнућа, на пример: прву трансфузију ускладиштене крви (посредна трансфузија)¹⁰, а женама је

¹⁰ Белгијски лекар Албер Истен извео је прву посредну трансфузију 1914. године, а британски хирург Џефри Кејне патентирао преносиву машину за чување крви која је олакшавала трансфузију на бојишту. Током рата, амерички лекар Освалд Хоуп Робертсон створио је прву банку крви у Француској.

хигијенске улошке за једнократну употребу¹¹. За Крагујевац се, током периода Првог светског рата, везује и један куриозитет: у њему су пут коришћене четкице за зубе. Завичајни историчар Драгољуб Бакић је у књизи „Пет векова Крагујевца“ (1972: 228) забележио да су у Крагујевцу 1915. године, шкотске болничарке први пут болесницима дале четкицу за зубе и прашак растворен у чаши млаке воде и пажљиво им објасниле њихову употребу.

У додиру са страним лекарским мисијама наш народ се почео навикавати корисним стварима и први пут је дознао шта треба чинити да би се сачувао од обољења.

Многе од Енглеских добровољних болница упућивале су наше људе у неговање зуба и уста, и оболелима су поделиле четкице за зубе и прашак. Почетак је учињен у Крагујевцу, у болници шкотских жена, 1915. године. Када је у шатору, одређеном за трпезарију, први пут издат ручак болесним и рањеним војницима, после ручка болничари су ставили пред сваког чашу неке беле млаке воде и по једну четкицу. Наши људи нису знали шта с тим да раде. Један од њих као да се досетио, преломио је дршку четкице и четкицом почео гладити своје бркове, који су се од ручка намастили. Многи се угледаше на њега, а неки оставише четкице у страну и захвално сркнуше из чаше по који гутаљ ради оног „ваља се“.

За разлику од претходних ратова, Први светски рат имао је тотални друштвени карактер јер су у њега биле укључене све друштвене групе и сви слојеви становништва: жене су учествовале у оружаним сукобима, биле су болничарке, а по одласку мушкараца на фронт, преузеле су бригу о домаћинству и породици. Због тога се понекад у родним студијама (gender studies) Први светски рат сматра за преломни догађај у еманципацији жена.

У крагујевачком независном недељном информативном листу „Јавно мњење“ (бр. 7 од 12. марта 1933) на насловној страни је објављен текст Полексије Димитријевић Стошић¹² под називом *Неколико речи о*

¹¹ Француске медицинске сестре су на борбеној линији прве почеле да употребљавају нов материјал од целулозе који је коришћен за завоје, уместо крпа или доњег веша који се пере. Убрзо су британске и америчке медицинске сестре, као и многе друге жене у униформи, почеле да користе овај изум.

¹² Полексија Димитријевић Стошић, рођена у Алексинцу 1930, дипломирала је на Филозофском факултету у Београду 1922. Радила је као наставница Друге женске гимназије у Београду, а од 1933. била је ангажована као сарадница крагујевачког *Јавног*

социјалном положају наше поратне жене. У тексту се говори о економским и социјалним правима које су жене прошириле као резултат пожртвованости у Првом светском рату, у интересу породице и отаџбине. Истовремено, захваљујући женском оснаживању, феминистички покрет је, по њеним речима, постао пуноправна и важна женска организација која је развила бројне активности. Даљи развој женских права она види у освајању политичких права и закључује:

Са таквом нашоом великом женом, а у њеном великом раду, очекујемо дан, када ће она, својим великим радом и својим великим поштењем заузети и оне позиције, на којима су данас само људи, очекујемо дан, када ће се у Народној скупштини и Сенату чути њен глас, а реч узимати као прва и последња, односила се она на питања државне или спољне политике, или пак питања: хуманих, социјалних, просветних или културних потреба наше велике друштвене заједнице.

Међутим, учешће жена у Првом и претходним ратовима није био вид аутентичне женске борбе, већ је био првенствено подршка доминантним политичким парадигмама које су се одлучно залагале за државни поредак, за политику српске владе, а женама нису нудиле никакав помак у погледу њихових политичких права или друштвеног статуса.¹³ Тек у Другом светском рату жене су, предвођене Комунистичком партијом Југославије, масовно и равноправно са мушкарцима учествовале у оружаним сукобима као политички субјект и, захваљујући томе, извојевале своју еманципацију (промену свог друштвеног положаја и законску равноправност са мушкарцима). Поред женских политичких и женских радничких права, у корпус својеврсне женске ратне добити у Другом светском рату спадају и права из области социјалне заштите (социјализација неге деце и одраслих, јавно доступно женско репродуктивно здравље), јавно доступно образовање итд.

мнења: најчешће на феминистичким питањима и на чисто књижевним радовима (Јавно мњење 12. март 1933: 3). На жалост, наредни бројеви Јавног мњења, до бр. 14 нису сачувани.

¹³ У женским часописима који су објављивани у Србији пре Првог светског рата, теме везане за побољшање друштвеног положаја жена опрезно су се помаљале; феминизам је био карактерисан као борба за боље образовање жена, а сифражетски покрет као „опасан увоз са Запада“ од којег би требало прилагодити патријархалним вредностима српског друштва.

У периоду после Првог светског рата, све до почетка новог светског рата, српски народ је ушао на европску сцену, не само у привредном и дипломатском погледу, већ и у области грађанских модернизацијских процеса, а српска култура ушла је у главне токове европске културне сцене. Крагујевац је постао административно седиште шумадијске области и један од најразвијенијих индустријских, трговачких, просветних и културних центара у земљи.

Библиографија:

- Бакић, Драгољуб: *Пет векова Крагујевца*, Народна библиотека „Вук Караџић“, Крагујевац, 1972.
- *Библиографија периодике Крагујевца I део (1834-1941)*, Народна библиотека „Вук Караџић“, Крагујевац и Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 1997.
- Лексикон Крагујевца, Службени гласник, Београд, 2013.
- Национална Лига Српских жена, Крагујевац, 1915.
- *Питомци и потомци*, Споменица Центра за техничко образовање „Воја Радић“, Крагујевац, 1973.

Новинска издања:

- *Ратни дневник – Званични извештаји Ратног Пресбиороа*, Крагујевац, 1915.
- *Ратни телеграм*, Крагујевац, 1912.
- *Шумадијска демократија* Крагујевац, 1925.
- *Јавно мњење: независан недељни информативан лист*, Крагујевац, 1933.

Интернет сајт:

- www.novosti.rs/.../clanci.119.html:278739-Odvazne-kceri-Srbije

THE ROLE OF WOMEN ASSOCIATIONS IN KRAGUJEVAC
IN THE FIRST WORLD WAR

Abstract: In the early 20th century, in all major centers of Serbia, there were numerous female humanitarian associations that provided assistance to the Serbian Army and the endangered population during the Balkan wars. In spite of the official prohibition of work, they continued to actively work even during World War I.

In Kragujevac, where the seat of the Supreme Command of Serbian Army was during the first years of the war, one of the members of SWH, Hannah Jessie Hankin-Hardy gave the initiative for the formation of a female company: The National League of Serbian women, which consolidated the activities of women's associations and numerous women in Kragujevac. It was primarily aimed at preventing the epidemic typhus and at the health education of the population.

Even after the end of World War I, members of women's associations were readily participating in the care of the population, as well as the actions of preserving memories of brave Serbian fighters.